

A német diktatúrák nyelve **A német szókincs nácitlanítása és egy új** **diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után**

Havasi Benigna

nyelvész, doktoranda, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Diktatúrák nem hullanak csak úgy az égből. Amennyiben egy szélsőséges kisebbség hatalomra kíván jutni – majd egy önkényuralmat felállítani –, mindenképp elő kell készítenie a terepet egy olyan széleskörű társadalmi egyetértéshez, amelyet hatalma csúcsán is meg kell tudnia tartani. Vagyis a hatalmon levőnek minden eszközzel azt a látszatot kell keltenie, mintha önkényuralma céljai és intézkedései teljes összhangban lennének az elnyomottak akaratával. Ehhez azonban az erőszak nem elég, nyelvi eszközökhöz kell folyamodni. „*A diktatúrák ugyanis sohasem némák.*”¹ Ebből a szempontból a nemzetiszocialista diktatúra ékes példája a nyelv fontosságának, hiszen a fizikai erőszak mellett ez volt az a fegyvernem, amely a náci párt számára lehetővé tette a hatalom megragadását, majd megtartását. A nyelv fontosságát egy diktatúrában mutatja továbbá a vezető hatalmi réteg félelme a kontrollálatlan, „szabad” kifejezésektől is. Egy nyelv többet jelent szavak összességénél: használatának nyelven kívüli feltételeibe van ágyazva, ezáltal elnyerve speciális jelentését. Magját a kulcsszavak, és kulcsérvelések együttese adja, amelyek egy látszólagosan zárt világképet tükröznek. Vagyis náci kifejezéssel élve egy világnézetet.² Megnyilvánulni ugyanakkor veszélyes. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egy diktatúrát éppúgy meghatározza az, hogy miről beszél, mint hogy miről hallgat.

Jelen dolgozat a német történelem két politikai rendszerének nyelvével foglalkozik.³ Egyrészt az 1933–1945 közötti nemzetiszocialista rezsim nyelvi elemeivel, majd az azt követően, 1949–1990 között fennálló Német Demokratikus Köztársaság szókincsével. Célom a német nyelv változásának nyomon követése, ennek révén pedig a diktatórikus rendszerek lenyomatának feltárása. Írásomban azon állításomat kívánom igazolni, hogy 1945 júliusa után a német szókincs nácitlanítása nem történt meg teljes körűen – vagyis az alkalmazott szó-

¹ Horst Dieter Schlosser: *Sprache Unterm Hakenkreuz: Eine andere Geschichte des Nationalsozialismus*. Wien/Köln, Böhlau, 2013. 9.

² Uo. 12.

³ A dolgozat az Argumentum 2020/20. számában is olvasható.

kincsből nem került ki a nemzetiszocialista szóhasználat összes eleme –, azaz a nemzetiszocialista Németország és az NDK szókinccse között strukturális azonosságokat lehet felfedezni. Ez azt jelenti, hogy a nemzetiszocialista diktatúra nyelvpolitikai törekvései, valamint annak eszközei és elemei megegyeznek az NDK-ban használt módszerekkel. Meglátásom szerint ennek legfőbb oka a két rendszer hatalmi berendezkedésének köszönhető. Mindazonáltal fontosnak tartom leszögezni, hogy a nyelvpolitikai hasonlóságok nem jelentik egyben azt is, hogy a két diktatórikus rendszer között kontinuitás volna.

Nácitlanításon (*Entnazifizierung*) a náci Németországot „felszabadító” négy hatalom azon tevékenységét értem, amely a német politikát, kultúrát, jogrendszert, sajtót és gazdaságot kívánta a nemzetiszocializmustól megszabadítani. Ezen területeken belül megfigyelhető egy nyelvpolitikai törekvés is, amely arra irányult, hogy a német nyelvből, valamint annak szókinccséből kiirtsa a nemzetiszocialista rezsim által létrehozott és alkalmazott szavakat, kifejezéseket. Állításomat már maga a nácitlanítás körüli érdekes szóhasználat is alátámasztja, hiszen ezen kifejezéshez a legtöbb ember nyomban a *Persilschein* (persilelismérvény) szót társítja. Bár elsőre azt gondolhatnánk, hogy a *Persilschein* az 1945-öt követő időszak szókinccséhez kötődik, gyökere mégis a nemzetiszocialista időszakban keresendő. Amikor egy náci férfi megkapta behívólevelét a második világháborúba, bőröndre való pénz hiányában egy kartondobozban vitte magával holmijait. A kartondobozok többségén a Persil felirat díszelgett, így a hétköznapi nyelvhasználatban elterjedt a *Persilschein* kifejezés a behívólevél elnevezés helyett.⁴ 1945 után azonban a szó jelentése megváltozott: egy dokumentum, amely igazolta, hogy az adott személy nem követett el náci bűnöket, illetve a náci párt tevékenységében sem vett részt. Véleményem szerint ezen példa arra a jelenségre mutat rá, hogy a két 20. századi németországi diktatúra nyelvpolitikai törekvései között azonosságok voltak, amelyeket érdemes feltárni.

Jelen kutatás eredményét árnyalhatja, hogy 1945-öt követően csupán az NDK szókinccsével foglalkozik, az NSZK szóhasználatával nem. Meglátásom szerint az külön vizsgálatot igényelne, amelyet érdemesnek vélek a későbbiekben lefolytatni. Jelen dolgozat a két német diktatúra szókinccsének összehasonlítására fektette a hangsúlyt, és nem a német (értve ezen a mindkét Németországban alkalmazásban lévő nyelvet) szókinccs átalakulási folyamatának elemzésére.

A vizsgálat lexicográfiai módszertanon alapszik, tehát az egyes szavak történetének feldolgozását ellátó szótárak tartalmait használtam fel. Az eredmények bemutatása előtt ugyanakkor fontosnak vélek egy módszertani kitekintést tenni. Valamely nyelv politikai szókinccsének vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy nem a nyelvrendszerrel foglalkozunk, hanem a szóhasználattal, vagyis egy

⁴ Norbert Golluch: *Endlich nicht mehr nur Bahnhof verstehen, sondern wissen, wo der Hase im Pfeffer liegt: Das Redewendungen-Erklärungsbuch*. München, 2019.

ország, vagy adott esetben több ország politikai kultúrájával. Ez utóbbi határozza meg, hogy a szavak mely szemantikai csoportjai alkotják a politikai szókinccset. Alapesetben ide tartoznak a politikai intézmények (például parlament, kormány), a társadalomtudomány és a politikatudomány kifejezései (például végrehajtó hatalom), jogi és közigazgatási fogalmak (például főosztály, feljegyzés), olyan szavak, amelyek politikai jelentéssel bírnak (például háború, osztály), illetve leginkább a médiában sokat hangoztatott szavak, amelyek törésvonalakat képeznek a társadalmon belül (például női-kvóta, szocializmus). Ezen felsorolást természetesen kiegészíti minden olyan téma, vagy terület, amely a mindenkori politikai napirendet meghatározza (például környezetvédelem).⁵ A politikai szókincs vizsgálatokor összességében az alábbi három terület hatásai mérvadások:⁶

1. a politikai kommunikációs rendszer;
2. egy adott társadalom számára politikai szempontból releváns témák;
3. idő, vagy időintervallum.

Összességében tehát a politikai szókinctől azt várhatjuk, hogy az adott politikai kultúra lényeges karakteréről informáljon.

A Harmadik Birodalom szókinccse

A nemzetiszocialista szókincs vizsgálata közel hetvenéves múlttal rendelkező terület, amelynek alakításában több tudományág – így a történelem, az irodalom, a germanisztika, a nyelvészet és a politikatudomány – képviselői is részt vettek. Népszerűségét vélhetően annak köszönheti, hogy a nemzetiszocializmus kutatói a mai napig keresik a választ arra a kérdésre, hogy minek köszönheti stabilitását a náci rezsim. A különböző tudományágak különböző választ adtak a kérdésre, majd az 1970-es évektől kialakulni látszott egy konszenzus, amely a hangsúlyt a propagandára helyezte. A fasizmuskutatások java arra az eredményre jutott, hogy a nemzetiszocialista rezsim stabilitásának döntő része a náci nyelvpolitikán nyugszik, így a nyelv a társadalom befolyásolásának legfőbb eszközeként volt jelen.

A nemzetiszocialista időszakon a német történelem (Németország, valamint a második világháború alatt Németország által okkupált államok múltjának) egy szakaszát értjük, amelynek politikáját a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) határozta meg. Szűkebb értelemben az 1933. január 30. (Adolf Hitler németországi hatalomra jutása), és az 1945. május 8. (a kapituláció) közötti időintervallumot nevezzük nem-

⁵ Ulrike Haß-Zumkehr: *Die politische Lexik im de Gruyter Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. In: Herbert Ernst Wiegand (Hrsg.): *Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen II. Untersuchungen anhand des „de Gruyter Wörterbuchs Deutsch als Fremdsprache“*. Tübingen, 2002. 375.

⁶ Uo. 376.

zetiszocialista időszaknak. Egyes források azonban ennél tágabb időtávot vizsgálnak: így például a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt 1919-es alapítását követő időszakot, vagy a népi és rasszista mozgalmak németországi és ausztriai történetét a 19. századtól kezdődően.

A vizsgálat tárgyának időbeli behatárolásához képest nehezebb feladatot jelent a német nyelv és szókincs nemzetiszocialista időszak alatti modellezése. A fellelhető szakirodalom szinte kivétel nélkül egyetért abban, hogy a nemzetiszocialista időszak cezúráját jelent a német nyelv történetében: az ezen időszakra tehető propagandatevékenység ugyanis hosszú távon határozta meg az emberek (nem csak a németek) viszonyát a nyelvhez. Abban viszont továbbra sincs egyetértés a kutatók között, hogy beszélhetünk-e olyan különálló, specifikus tárgyról, amelyet tudományos vizsgálat alá vethetünk, illetve sajátos jellemzőkkel bíró nyelvtörténeti időszakról. A tudomány kételyét jól mutatja az, hogy egységes megnevezése sincsen a problémakörnek.⁷ Használják a *Vokabular des Nationalsozialismus*⁸ (a nemzetiszocializmus szókincs), a *Wörterbuch des Unmenschen*⁹ (a kegyetlenség szótára), a *Sprache unterm Hakenkreuz*¹⁰ (nyelv a horogkereszt alatt), vagy a *Sprache des Dritten Reichs*¹¹ (a Harmadik Birodalom nyelve) kifejezéseket. A kérdés tisztázatlanságát már a nemzetiszocializmus időszakából „örököltük”, például maga Hitler is a „szó hatalmának” (*Macht der Sprache*) nevezte a német propagandát *Mein Kampf* című művében. Abban viszont bizonyosak lehetünk, hogy a legtöbb olyan publikáció, amely a nemzetiszocializmus nyelvével és annak szókincsével foglalkozik, azt állítja, hogy a társadalmi viszonyok leképződtek a nyelvhasználatban. Ebből kifolyólag a nemzetiszocializmus szókincsét már vizsgálhatja a történelemtudomány, a politikatudomány, de a szociálpszichológia is. Ezen írások általános célja, hogy a szókincs vizsgálatán keresztül olyan kulcsfogalmakat találjanak, amelyek segítik a náci rendszer működésének jobb megértését: hogyan tudta a totalitárius rendszer kontrollálni az egyén cselekedeteit? A „szavak hatalmán” ugyanis a nemzetiszocialista vezetők nem speciális nyelvi formát értettek, hanem a hatalomgyakorlás és a kontrollmechanizmusok új módját. Ennek központi eleme volt a tömeg mozgósítása, tájékoztatása.¹²

⁷ Peter von Polenz: *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin/New York. 2009. 157.

⁸ Cornelia Schmitz-Berning: *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin, 2010.

⁹ Dolf Sternberger: *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen*. Hamburg, 1957.

¹⁰ Schlosser: i.m.

¹¹ Victor Klemperer: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984.

¹² A magyar szakirodalomban kizárólag Papp Kornélia publikációja áll rendelkezésre, aki George Orwell „újbeszél” szabályai mentén elemezte Victor Klemperer naplóját, valamint a német filológus által megállapítottakat. Ugyanakkor azt fontos látni, hogy Papp nem foglalkozott tágabb értelemben a nemzetiszocialista nyelvvel, hanem csu-

A Német Demokratikus Köztársaság szókincse

A nyelvben bekövetkező változások a legfeltűnőbbben a szókincs területén jelentkeznek, ennek vizsgálata megfelelő tájékoztatást tud adni a nyelv állapotáról, körülményeiről, valamint a lexikográfiai változásról egy adott időszakban – jelen esetben 1949-től 1990-ig –, illetve egy adott társadalmi kontextusban. A vizsgált időintervallum legjellegzetesebb változása az NDK-specifikus szavak fellépése volt, amelyeket a kutatók első alkalommal a Német jelenkor szótárában (*Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*) rögzítettek. A szótár 1952-es összeállítása magától értetődően egész Németország területére vonatkozott, ugyanakkor a két német állam megléte hamarosan azt a következményt vonta maga után, hogy elkülönült egymástól a két ország nyelvhasználata, így az alkalmazott szókincs is. Mindez azt jelentette, hogy egyes szavak és kifejezések vagy az egyik, vagy a másik országban voltak csak használatban.¹³ Ennek megfelelően végül a szótáraknak is igazodniuk kellett Németország kettészakadásából fakadó elkülönítéshez: az egyes lexémák, kifejezések vagy szófordulatok kiegészültek az alábbi jelzéssel: /NDK/ (*DDR*), NSZK (*BRD*).

1970-ben megváltozott a Német jelenkor szótár koncepciója: a szótár készítői azt az állítást kívánták alátámasztani, amely szerint az akkor már 20 éve az eltérő politikai fejlődés hatására a két országban már nem beszélték ugyanazt a közös német nyelvet az emberek, az NDK-ban egy lényegesen különböző „nyelvvariáns” volt alkalmazásban.¹⁴ A két szókincs közötti különbség leginkább a szavak jelentésének megváltozásában, új szavak feltűnésében, valamint régi képződmények ismételt használatában volt tetten érhető.

A Harmadik Birodalom, valamint a Német Demokratikus Köztársaság nyelvének összehasonlítása

Politikai berendezkedését tekintve a náci Németország egyértelműen totalitárius állam volt, a Német Demokratikus Köztársaság pedig egy totalitárius állam – a Szovjetunió – által megszállt országgént működött. Ebből kifolyólag a központosított állami propaganda mind a két időszakban meghatározó volt a politika számára, így a német nyelv szókincsére is. Utóbbi elterjedése a Harmadik Birodalomban a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP*), az NDK esetében pedig a Német Szocialista

pán egyes szabályszerűségeit összegezte. Lásd: Papp Kornélia: A Harmadik Birodalom nyelve – Victor Klemperer nyelvkritikája. *Múlt és Jövő* 2004/1–2. 157–171.

¹³ Lásd Manfred W. Hellmann: *Ost-West-Wortschatzvergleiche. Maschinell gestützte Untersuchungen zum Vokabular von Zeitungstexten aus der BRD und der DDR*. Tübingen, 1984.

¹⁴ Hartmut Schmidt: *Sprachhistorische Forschung an der Akademie der Wissenschaften der DDR. Ein Rückblick*. In: Hans-Gerd Roloff (szerk.): *Jahrbuch für Internationale Germanistik 14/2*. Bern/Berlin/Frankfurt am Main, 1992. 27.

Egységpárt (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*) tagjainak volt köszönhető. A politika által önkényesen átalakított szóhasználatot elsődlegesen a hivatalokban és az intézményekben tetten érhető kommunikáció során alkalmazták, ugyanakkor hatásköre az élet minden területére kiterjedt.

A két nyelv összehasonlításakor azt néztem meg, hogy milyen megoldásokat alkalmazott a két politikai rezsim az egyes szavak tartalmának meghatározásakor. Fontos kiemelni, hogy grammatikai változásokat egyik rendszer sem eszközölt. A vizsgálat során az NDK esetében a fentebb már említett szótárat vettem alapul, a náci szókincs elemzése esetén pedig egyes kutatók által készített szógyűjteményeket.

Mind a két szókincs esetében¹⁵ a nyelvészek 3 kategóriába sorolták a változáson átment szavakat: újszó (*Neuwort*),¹⁶ új szó alkotása (*Neuprägung*),¹⁷ valamint új jelentés (*Neubedeutung*).¹⁸ E csoportosítás segítségével lehet nyomon követni a német szókincs 1950 utáni alakulását.

Új szavak létrehozása

A nemzetiszocialista rendszer alatt megfigyelhető volt a dinamizáló stílus, amelynek célja, hogy cselekvésre sarkallja az embereket. Ennek elérése érdekében a rendszer vezetői előszeretettel kreáltak új szavakat, vagy szóösszetételeket. A mozgósítási törekvésekhez hozzátartozott, hogy a hatalom állandóan politikai akciókat kívánt megvalósítani (*Abwehraktion* – elhárítási akció, *Gemeinschaftaktion* – csoportakció), hirdette, hogy akarattal és erővel minden elérhető (*Willenseinsatz* – akaratbevetés, *Einigkeitwille* – egységakarát, *Machtwille* – hatalmi akarat, *Durchschlagskraft* – átütő erő).¹⁹ Szintén a szóalkotáshoz csoportosítható az *Eintopfessen* (egytálétel),²⁰ a *freiwillige Winterhilfe* (önkéntes téli segély),²¹ vagy a *Blutfahne* (vérlobogó).²²

¹⁵ Günter Dietrich Schmidt: *Klassifikation und Typisierung des BRD- und DDR-spezifischen Wortschatzes*. In: Manfred W. Hellmann (Hrsg.): *Ost-West-Wortschatzvergleiche*. 1983. 169–202. Senya Müller: *Sprachwörterbücher im Nationalsozialismus. Die ideologische Beeinflussung von Duden, Sprach-Brockhaus und anderen Nachschlagewerken während des „Dritten Reichs“*. Stuttgart, 1994.

¹⁶ Szavak, amelyek 1945 után kerültek be a német szókincsbe. Schmidt: i.m. 137.

¹⁷ Szavak és kifejezések, amelyek meglévő szavak felhasználásával jöttek létre. Schmidt: i.m. 137.

¹⁸ Szavak, amelyek új jelentést kaptak. Schmidt: i.m. 137.

¹⁹ Ingeborg Seidel-Sloty – Eugen Seidel: *Sprachwandel im Dritten Reich. Eine kritische Untersuchung faschistischer Einflüsse*. Halle/Saale, 1961. 64–65.

²⁰ Az áldozatok kollektív és egyenlő arányú felvállalását fejezte ki: „Az egytálétel – mindnyájan csak azt esszük, amit nagy mértékletességgel egy tálba összefőztek, mindnyájan egy és ugyanazon tálból eszünk.” Klemperer: i.m. 242.

²¹ „Önkéntesnek hazudták azt az ellenszenves ajándékozást, ami a valóságban kényszeradakozás volt.” Klemperer: i.m. 243.

Az NDK-ban új szóként tartották számon például a *Dienstleistungskombinat* (szolgáltatókombinát), a *Dispensairebetreuung* (beteggondozó), a *Kinderkombination* (gyermekmegőrző)²³ szavakat. Az új kifejezéseket általában tárgyak megnevezése, vagy társadalmi folyamatok leírása céljából fogalmazták meg. További példa: *Personenkennzahl* (személyszám), *gesellschaftliche Gerichte* (társadalmi bíróságok), *öffentlicher Tadel* (nyilvános megrovás), vagy *Kommunale Wohnungswirtschaft* (közösségi ingatlanpiac). Utóbbi kifejezések a szocialista rendszerhez, és annak berendezkedéséhez kapcsolódtak, illetve társadalmi folyamatokat írtak le.

Jól látható, hogy mind a két politikai rendszer esetében az újonnan létrehozott szavak mind az uralkodó ideológia világnézetét tükrözték. Ennek köszönhetően pedig jelentésüket nem vizsgálhatjuk máshogyan, csakis az adott időszak társadalmi kontextusának tükrében. Az *Arbeitslager* (munkatábor), vagy az *Endlösung* (végső megoldás) szavak kizárólag a nemzetiszocializmus alatt kaptak jelentést, azt megelőzően üres fogalomnak, vagy nem létező kifejezésnek vélték volna az emberek. Ugyanígy a *Planwirtschaft* (tervgazdaság) szó is a szocializmus társadalmi és gazdasági szerkezetében értelmezhető. Ebben a kategóriában érzékelhető talán a legjobban a német nyelv náciatlanítása, hiszen 1945-öt követően a szókincsből kikerültek azok a szavak, amelyeket a nemzetiszocialista rezsim alkotott. Fontos ugyanakkor látni, hogy a náciatlanítással párhuzamosan új szavak kerültek be a német szókincsbe, amelyek ugyanazt a funkciót töltötték be, mint a nemzetiszocialisták által létrehozott szavak. Csupán más ideológia mentén, más világnézetet hangsúlyozva, más üzeneteket átadva.

Új szavak alkotása

A nemzetiszocialista szókincsben találhatóak olyan szavak, amelyek olyan folyamatokat, jelenségeket, vagy tárgyakat írtak le, amelyek már eleve léteztek, jelentőségre azonban azért tettek szert, mert egy új fajta interpretációt tükröztek. Ennek nyelvi eszköze az új szavak alkotása, vagyis meglévő szavak felhasználásával új szavak krealálása. Ennek egyik jellemző módja az *ent-* fosztóképző alkalmazása volt a német nyelvben. Az *entartet* (elfajult, elfajzott) kifejezés – bár a biológia szókinése már tartalmazta –, a nemzetiszocialista rendszerben újfajta értelmezést kapott: „*a különböző emberi fajok között nemcsak testileg, de szellemileg is jelentős különbségek fedezhetők fel, s ha nem azonos fajok keverednek, elfajtalanodás lép fel, általa pedig hanyatlásnak indulnak az adott fajok.*”²⁴ Az *Entrümpelung* (lomtalanítás) kifejezés már arra utalt, hogy a lakás bejáratát szabadabbá kell tenni annak érdekében, hogy akadálymentesen, gyorsan el lehes-

²² A náci párt így nevezte a horogkeresztes zászlót.

²³ KiKo-nak rövidítve.

²⁴ Schmitz-Berning: *Vokabular des Nationalsozialismus*. 51. Magyar fordítás idézve: Papp: *A Harmadik Birodalom nyelve*. 159.

sen hagyni a helyiséget.²⁵ A rendszer, majd a háború okozta kereskedelmi problémák okán a lakosság egyre korlátozottabban fért hozzá a jó minőségű élelmiszerekhez. A szinte már-már ehetetlen ételekre használták az *entbittern* (fanyartalanítás) szót, amellyel ehetővé igyekeztek tenni az ételeket.²⁶

Az NDK szókincsében a náci nyelvhasználat logikájával szinte teljesen megegyező kifejezéseket találunk, amelyek szintén az uralkodó politikai berendezkedés céljaival összhangban neveztek meg létező jelenségeket és tevékenységeket. Az NDK-ban a *Sekundärrohstoff* (másodanyag) megnevezés volt alkalmazásban az *Altstoff* (régí anyag) helyett. Az új elnevezés azt a célt szolgálta, hogy az üveget, fát, papírt, valamint a többi újrahasznosítható anyagokat az emberek ne tekintsék szemétnak, hanem többször használatos erőforrásoknak. A kettő és fél szobás lakások helyett elterjed a *Dreiraumwohnung* (háromszobás lakás) elnevezés, amely a társadalmi jólétet, valamint a hatalom otthonpolitikáját kívánta pozitív színben feltüntetni. A *Seniorheim* (öregék otthona) szót felváltotta a *Feierabendheim* (szabad fordításban munkaidő utáni otthon). Ezen értelmezésben is jól tükröződik a politikai berendezkedés fókuszja, vagyis a munkaalapú társadalomhoz olyan szavakat kellett kötni, amelyek szintén a munka világába nyúlnak vissza. Az NDK szókincsében találhatóak ugyanakkor olyan megnevezések, amelyeket azért hozott létre a hatalom, hogy az NSZK-ban használatos nyugati, angol-szász szavaknak keleti megfelelőt adjon. Ennek megfelelően a DJ szó helyett a *Schallplattenunterhalter* (lemezlovas) kifejezés volt használatban. Ugyanezt az állítást erősíti a *Stadtbilderkläreroder* (szabad fordításban városkép-elmagyarázó) a *Fremdenführer* (idegenvezető) helyett.

Ezen kategóriába tartozó szavak minden bizonnyal a mai napig megmaradtak a német szóhasználatban, hiszen ezen szavak már létező cselekvésekre, jelenségekre, tárgyakra stb. vonatkoztak, csupán ideológiai színezettel töltötték fel tartalmukat. Mindezt bizonyítja, hogy jelen korunk német értelmező kéziszótárai ezen szavak többségét most is tartalmazzák. Például a náci szóhasználatban terjedt el az *Umvolkung* kifejezés, amely a 21. században az asszimiláció folyamataira használandó, miközben a náci Németország a megszállt országok társadalmának „németesítésére” értette. Ebben a tekintetben a német nyelv nácitlanítása nem történt meg teljes körűen, ahogyan az NDK vezetői által alkotott új szavak mindegyike sem tűnt el a mai napig.

Új jelentések adása

A nemzetiszocialista nyelv a kezdetektől fogva előszeretettel alkalmazta az eufemizmust. Ezek többsége a bürokrácia nyelvéhez volt köthető, ugyanakkor az eufemizmus a hétköznapi nyelvhasználatban is megfigyelhető volt. Így például olyan kifejezésekkel mint a *Deutscher Kaffee* (német kávé) és a *Deutscher Tee*

²⁵ Papp: i.m. 159.

²⁶ Papp: i.m. 159.

(német tea) a német vezetés a kávé és a teát pótló termékeket kívánta „finomabbá tenni” a katonák számára. Az *Intelligenz* (értelmiség) pedig leértékelt fogalomként vonult be a nemzetiszocialista szótárakba, ugyanis az értelmiség a többnyire kritikusan gondolkodókat és bomlasztókat takarta. Találunk ugyanakkor olyan példát is, amikor egy abszolút negatív konnotációjú szó, mint a *fanatisch* (fanatikus) pozitív értelmet kapott: „mert hát a nemzetiszocializmus a fanatizmusra épült és minden eszközzel a fanatizmusra nevelt, ezért a fanatikus a Harmadik Birodalom egész rendszere alatt felsőfokon méltányoló melléknév lett.”²⁷ Az *abgewandert* (elköltözött) kifejezés volt használatos, amennyiben egy zsidónak sikerült elhagynia a Harmadik Birodalmat. Ebben az esetben a német posta „a feladónak pedig ezzel az eufemisztikus megjegyzéssel küldte vissza a borítékot: A cím megváltozott.”²⁸

Az NDK szókincsében az újraértelmezés eszközét abban az esetben használták, ha az adott szó a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) is használatos volt, a szocialista rezsim azonban új értelmet akart adni az adott szónak. Az *Aspirantur* kifejezés általános értelemben a jelöltséget jelenti (ebből képződik az aspiráns szavunk). Az NDK-ban ugyanakkor – a szocialista blokk többi országához hasonlóan – 1951-től kezdődően egy személy tudományos előremenetelét illették a szóval (aspirantúra). Az *Altbauer* megnevezés parasztgazdát jelent, a szocialista Németországban viszont azon parasztokat értették rajta, akik már az NDK fennállása előtt is parasztgazdák voltak. Érdekes megvizsgálni a *Kollektiv* (kollektíva) jelentését is, sőt mi több, egyszerre két jelentését is: jelentette egyrészt „együtt dolgozó emberek csoportját”, másrészt pedig „emberek csoportját, akiket összeköt az azonos társadalmi és szakmai feladat, illetve érdeklődés, valamint társadalmi alapelvek mentén együtt dolgoznak.”²⁹

Az új jelentésű szavak esetében sem beszélhetünk a német nyelv teljes náci-
lanításáról. Ennek oka, hogy a rendszer meglévő szavaknak adott új jelentést, ennek következtében a szavak a nemzetiszocialista rendszer bukása után is fennmaradtak. Fontos változás ugyanakkor, hogy a német szókincs ezen elemei elvesztették az 1933–1945 közötti rendszerben elnyert értelmezésüket, s helyette vagy újat kaptak, vagy visszatértek az 1933 előtti időszakhoz. Így az értelmiségi kifejezés ismételen pozitív konnotációt kapott. Más szempontból ugyanakkor vannak szavak, mint például a fanatikus jelző, amely nem tűnt el a német szótárakból, viszont használatuk nemkívánatosá vált, mert mindenki automatikusan a náci rezsimhez köti őket. Ugyanez igaz az NDK szókincsére is: az *Aspirantur* (aspirantúra) kifejezést a mai napig használják a szocialista rendszerben szocia-

²⁷ Klemperer: i.m. 62.

²⁸ Klemperer: i.m. 169.

²⁹ Wolfgang Fleischer: *Wortschatz der deutschen Sprache in der DDR. Fragen seines Aufbaus und seiner Verwendungsweise*. VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1987. 49.

lizálódott akadémikusok, ugyanakkor tudvalevő, hogy melyik időszakhoz kötődik alkalmazása.

A politikai rendszerhez köthető frekventált szavak

Mind a nemzetiszocialista szókincsben, mint az NDK szókincsében fellelhetőek olyan szavak és kifejezések, amelyek teljes mértékben az uralkodó ideológiához voltak köthetőek. A politikai hatalmon lévők célja pedig az volt, hogy általuk adják át a társadalomnak a követendő világnézet legfőbb paneljeit. Nyelvészeti szempontból érdekes, hogy ezen szavak között nagyon sok melléknév található, az egyébként nominál stílusú, a főneveket nagyon kedvelő német nyelv ellenére.

A nemzetiszocialista szóhasználatban a *kämpferisch* (harcias) jelző már korántsem a küzdőszellemet jelentette, hanem a beszélő mentalitását képezte le. A harc nem más, mint mozgás, amely az embereket folyamatosan feszültségben és aktivitásban tartja. Kontrollálatlan, ésszerűtlen, az etikai normákat nélkülözi és agresszív. Mégis a náci ember ideáltípusának legfontosabb teljesítménye és karaktere. Werner König szerint a nemzetiszocialista nyelv „pseudomonumentalizmust” szolgál ki annak érdekében, hogy megfelelően mutassa be magát (König, 1978: 121.). Ennek egyik ékes példája a *historisch* (történelmi) melléknév, amely bár nyelvtanilag nem, tartalmilag mégis szuperlatívát közvetít. A náci rezsim minden eredményt történelminek könyvelt el, legyen szó egy csata megnyeréséről vagy egy autópálya megépítéséről. Természetesen ebbe a kategóriába sorolható a *volks* (nép, népi), amely jelzőt az uralmon lévők képesek voltak bármilyen szóval összepárosítani annak érdekében, hogy általuk erősítsék az emberekben a nemzetiszocialista ideológia elterjedését. Így például: *Volksgemeinschaft* (népközösség), *Völkischer Beobachter* (Népi Figyelő), *Volkspolizei* (néprendőrség).

Az NDK-ban szintén melléknevek tömkelegét figyelhetjük meg. Az *allseitig* (sokoldalú) jelzőt használta a rendszer annak leírására, hogy a rendszer az élet minden területével, minden kérdéskörrel foglalkozik.³⁰ A szuperlatívuszok használata nemcsak a náci szókincs, hanem az NDK szóhasználatának is fontos eleme volt. A szocialista rendszerben az *immer, noch* (még) partikulák arra szolgáltak, hogy fokozzák a beszélő mondanivalóját. Még erősebb lett az ország, még erősebb a szocializmus stb. Ezen nyelvi eszköz használata igazodott a kommunizmus történelemfilozófiájához, vagyis a lineáris társadalomfejlődéshez. Szintén a rendszerhez köthető érdekes kifejezés volt a *zum Wohl des ganzen Volkes* (az egész nép javára), amelyet még az NDK alkotmányába is belefoglaltak.

³⁰ Frank Hientzsch arról írt könyvet, hogy az NDK-ban a szocialista hatalom milyen sokoldalú szókincsset hozott létre a szocialista emberkép leírására. Frank Hientzsch: *Allseitig und harmonisch entwickelte sozialistische Persönlichkeiten: Personenbezeichnungen im Sprachgebrauch der DDR*. Frankfurt am Main. 2007.

A politikai szempontból frekvenciát szavak esetén érdekes kapcsolat figyelhető meg a két politikai rendszer szókincsében. Meglátásom szerint, bár a náci kifejezések kikerültek a szókincsből, korábbi alkalmazásuk célja ugyanakkor tovább élt a szocialista rendszerben. A totális helyett a sokoldalú szó került használatba, a szuperlatívusz egy másik nyelvi formában maradt meg, a népi helyett minden szocialista lett, a német nép boldogulásának fontossága pedig szintén előtérben maradt, csupán másképp megfogalmazva.

Technikai szavak

Utolsó kategóriaként érdemes szólni a két rendszerben fellelhető technikai, hivatali szavakról. Ebbe a csoportba olyan, főleg a politika világához tartozó szavak tartoznak, amelyeknek célja kettős volt: egyrészt, hogy a hosszú kifejezéseket, a hétköznapi életbe is beivódott intézmények nevét könnyebb legyen kiejteni, másrészt hatékonyabban és egyszerűbben lehessen integrálni ezen szavakat a mindennapi szóhasználatba. A rövid szavak, mozaikszavak azért is hasznosak, mert a társadalom tagjai nem gondolkodtak el azok jelentéséről, így ideológiai töltetükre sem irányult a figyelem. „*Gyors elterjedésüket egyfelől a praktikus-ság, a könnyed kiejthetőség indokolta – a nehezen érthető, ideológiával túlterhelt szavak helyett ekképp csak néhány betűt kellett megjegyezni, a lerövidített kifejezések pedig a beszédet is gyorsították, mely ráadásul a mozgalom ideológiájához is jól illett –, másfelől semlegessé tette a negatív jelentéstartalmú kifejezéseket.*”³¹

A náci szókincsben a legtöbb mozaikszó a nemzetiszocialista párt berendezéseivel kapcsolódik: *Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation – NSBO* (Nemzetiszocialista Üzemsejtek Szervezete), *Bund Deutscher Mädel – BDM* (női szervezet), *Hitlerjugend – HJ* (férfi ifjúsági szervezet), *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP* (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt), *Schutzstaffel – SS* (katonai és védelmi szervezet), *Sturmabteilung – SA* (rohamosztag), illetve *Kraft durch Freude – KdF* (boldogság általi erő). A rövidítések másik csoportját a rövid szavak teszik ki: *Geheime Staatspolizei – GESTAPO* (titkos államrendőrség), vagy *Untersuchungs- und Schlichtungsausschuß – USCHLA* (vizsgáló és egyeztető bizottság). Ezen szavak úgy nyerték el jelszóként történő azonosításukat, hogy nem csak írásban, hanem szóban, a hétköznapi nyelv részeként alkalmazták őket (Marcus, 1942: 185.). A hivatali szavak között lehet említeni a *Parteigenosse* (párttag) vagy a *Volkswohlfahrt* (népjólét) kifejezéseket.

Az NDK nyelvpolitikájában szintén megtalálható volt ez a fajta törekvés. *Abschnittsbevollmächtigter – AB* volt az a rendőr, aki a rendőri feladatokat egy-egy utcában, vagy lakóterületen ellátta, vagy egy bizonyos területért felelt. Az emberek maguk között *Blockwart*-nak, azaz besúgónak, megfigyelőnek is nevez-

³¹ Papp: i.m. 167–168.

ték. Hivatali szónak minősült az *Ehrenkredit*, vagyis a friss házasoknak szóló hitel, vagy az *Elternaktiv*, amely fogalom az iskolákban az osztály szülő-képviselőjét jelölte.

A náci elnevezések a hatalom 1945-ös bukását követően kivesztek a szó-kincsből, mert már nem léteztek azok az intézmények, vagy intézkedések sem, amelyeket jelöltek. Ebben a tekintetben náciatlanításra talán szükség sem volt, hiszen magától kikoptak ezen kifejezések a használatból.

Összegzés

A kutatás eredményeinek összefoglalásaként vizsgáljuk meg az *Entnazifizierung* szót, vagyis magát a náciatlanítást egy kicsit alaposabban. Ahogyan azt fentebb bemutattam, azt *ent-* fosztóképző alkalmazása a nemzetiszocialista hatalom egyik kedvelt módszere volt az új szavak alkotása esetében. Paradox módon, az új hatalmi elit a náciaktól és azok hagyatékától való megszabadításra pont egy nemzetiszocialista nyelvi eszközt használt: a fosztóképző segítségével alkotta meg a náciatlanítás kifejezést. Mi következik mindebből? A két német diktatúra nyelvpolitikai törekvéseit a hatalmon lévő elitcsoportok ugyanolyan módszerekkel igyekeztek véghez vinni. Ezért nem elég azzal foglalkozni, hogy 1945 után a náci szókincs elemei kikerültek-e a szóhasználatból, hanem arra is fókuszálni kell, hogy milyen szavak, milyen módszerekkel és milyen cézzel kerültek nyomban a helyükre.

A két német diktatúra nyelvpolitikai módszerei megegyeztek: a hatalom új, azelőtt nem létező szavakat hozott létre, meglévő szavak összetételéből új szavakat alkottak, illetve meglévő kifejezéseket teljesen újra értelmeztek. Mindemmel pedig szembevetendő a hasonlóság a két szókincs között, hogy mindkét rendszernek megvoltak a maguk frekvenciái, a politikai rendszerhez leginkább köthető szavai, valamint mindkettő a technikai és hivatali szavak gyakori alkalmazását propagálta. Ezeket a módszereket pedig áthatotta a mindent lefedő, az élet minden kérdésére választ adni tudó ideológia. Ebből következik, hogy az új hatalmi berendezkedés náciatlanító tevékenységét nem lehet értelmezni a „szocialistásító” nyelvpolitikai törekvések nélkül. Vagyis a náciatlanítás csak a szókinccset alkotó konkrét szavak esetében történt meg részlegesen, a náci nyelvpolitikai módszerek viszont megmaradtak, így a szókincs struktúrájában nem történt meg a náciatlanítás. Az eszközök és a módszerek tovább éltek.